

” - ומי יזכר את הזכרים - ” *
שכול ומגדר בכתיבת הורים שכולים בספרי זיכרון -
1956 עד 1982

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

עפרה כהן-פריד

היחידה לימודים בין תחומיים
התוכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של פרופ' מרגלית שילה

מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) של אוניברסיטת בר-אילן.

עבודה זו מוקדשת

לדר' שלי פריד ז"ל, לזכרו

לאורי הרמן ולתכלת פריד, שבזכותם

תקציר

מחקר זה בוחן את שיח השכול בעקבות אובדן בן שנפל במלחמה, כפי שמשקף בכתיבת הורים בספרי הזיכרון לנופלים, הן מההיבט מגדרי והן מההיבט של ההקשר ההיסטורי. מחקר קודם, שעסק בכתיבת הזיכרון בידי הורים ששכלו את בניהם ובנותיהן במלחמת השחרור, מצא כי שיח השכול המשתקף מבעדה מעניק לנופלים בקרב מעמד הרואי ונשגב ואיתר הבדלים מועטים בין כתיבת אבות לבין כתיבת אימהות. הדבר הוסבר במונחי מאפייני חברת היישוב הארצישראלית שאופיינה במחויבות רבה לשיח הציוני שהאדיר את האתוס של שיבת העם לארצו והקמת מדינה (זקבך, 2007). המחקר הנוכחי מבקש לבחון את התפתחותו של שיח זה והתמורות שחלו בו, הן מההיבט של מאפייניו המגדריים והן מההיבט של ההקשר ההיסטורי המשתנה, כפי שמשקף בכתיבת הורים שבנם נפל במלחמה בעשורים הבאים בתולדות המדינה והחברה הישראלית. לשם כך עורך מחקר זה ניתוח מגדרי של כתיבת אבות ואימהות שכולים בספרי הזיכרון לבניהם שנפלו בארבע מלחמות: "קדש", שנערכה בחודש אוקטובר 1956, "ששת-הימים", שנערכה בחודש יוני 1967, "יום-כיפור" שנערכה בחודש אוקטובר 1973, ו"לבנון-הראשונה" שנפתחה בחודש יוני 1982.

המחקר יוצא מתוך מספר הנחות מוצא:

הנחה ראשונה, נשענת על המחקר המורה כי מוות במלחמה מהווה סמל רב משקל בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי (Halbwachs, 1980) ומערך הערכים של מדינת הלאום המודרנית (אוחנה וויסטרך, 1997; מוסה, 1993). דמות הלוחם שנפל למען המדינה הועמדה כאחד ממיתוסי היסוד של התנועה הציונית, הן בחברה הארצישראלית בשנות המאבק להקמת מדינה, הן בחברה הישראלית שלאחר קום-המדינה (אלמוג, 1997; זרובבל, 2004; קימרלינג, 1993; Sivan, 1999a). הנצחתם של נופלים אלו מהווה מסורת תרבותית רחבת היקף וצורות כאשר ספרות-הזיכרון הינה צורת הנצחה ייחודית לחברה הישראלית וזכתה למעמד בכורה הגמוני בתחום זה כבר בתקופת היישוב הארצישראלי (מלקינסון וויצטום, 1996; סיוון, 1991; עזריהו, 2005; יזרעאל, 2005). הנחה שנייה, טוענת כי נפילת בן במלחמה הינה אירוע שיש לו, בו בעת, משמעות פרטית ומשמעות לאומית, וכי כתיבת השכול בידי הוריו מעמידה עצמה על קו-התפר שבין הזירה הפרטית-אישית לבין הזירה הציבורית-לאומית. ככזו, כתיבה זו הינה במעמד של מקור היסטורי רב-ערך שכן מעבר להיבטיה וגילוייה הרגשיים והאישיים-פרטיים היא מהווה בבואה ל"רוח-התקופה" באשר לערכים ולתפיסות לאומיות, על מאפייניהם המגדריים, באשר למוות בקרב, באשר לאופן בו התרבות מבנה ומקנה משמעות למוות בקרב, לשכול הורי בנסיבות אלו, לזיכרון ולהנצחה (אלמוג, 1997, 2004; מלקינסון וויצטום, 1996; סיוון, 1991, 1998; Josselson & Lieblich, 1995). ככזו, מאפשרת כתיבה זו מעקב אחר פעולת הגומלין שבין תהליכי יצירת זיכרון הקולקטיבי של החברה, שבא מלמעלה למטה ומוכתב על ידי השיח ההיגמוני בחברה, לבין יצירתו של הזיכרון שכנגד, שנוצר מלמטה למעלה וקורא עליו תיגר (Halbwachs, 1980; Foucault, 1977; אנדרסון, 1983; נורה, 1993; זרובבל, 2004; עזריהו, 1995, 2005). הטענה היא כי "האישי הוא פוליטי" וכי כתיבה זו, שנראית כקשורה לספירת החיים הפרטית של אובדן בן ושכול, הינה למעשה נושא שיש לו גם משמעות ציבורית ופוליטית (גלבום, 2007; וולך-סקוט, 1986; Zimon-Davis, 1988; Wallach-Scott, 1988).

©1985.

הנחה שלישית, יוצאת מתוך ההכרה בדבר המשא הכבד שנישא על כתפי אבות ואימהות ששכלו את בנם¹ במלחמה, וכי בחינת הטקסטים שנכתבו על ידיהם, בדומה לתופעות מרכזיות נוספות המאפיינות חברות שונות, מחייבת שימוש בקטגוריה המגדרית בכדי להעמיק ולהבין תופעה זו. הנחה זו נשענת על המחקר הענף מן העשורים האחרונים שמכיר במרכזיותו של המגדר להבנת תהליכים סוציו-היסטוריים, בכלל זה תהליכי גיבוש וביטוי של הלאומיות, בחברות שונות (ברנשטיין, 2001; גילעת, 2011; הרצוג, 2006; יזרעאלי, 1999; עצמון, 1995; שילה, 2007; שילה, קרק, חזן-רוקם, 2001; Yung, 2003; Yuval-Davis, 1985 1997, 2001; מחקר זה מדגיש את תרומתו של ניתוח מגדרי, שחורג אל מעבר להנגדה המסורתית שעוסקת בתיאור מאפיינים של נשים או גברים ביחס לסוגיה כלשהי, אלא עוסק בשני המגדרים ובאופן בו הם מעצבים זה את זה. ניתוח כזה מהווה כלי רב- ערך לבחינתם של תהליכים היסטוריוגרפים של החברה ותולדותיה, במקרה זה תהליכי שכול על נפילת בן במלחמה, ומאפשר הרחבה והעמקת ההבנה שלה (גלבום, 2007; וולך-סקוט, 1986; שילה, 2014, 124; Herzog, 2012).

שאלות המחקר:

1. מה הם התכנים, התמות, ומאפייני הכתיבה, המופיעים בכתיבת אימהות ואבות שכולים בספרי הזיכרון על בניהם שנפלו במלחמה, מה ההבדלים שביניהם, והאם ניתן לאתר היבטים מגדריים בכתיבה זו?
2. האם ניתן לאתר קשר גומלין בין היבטים מגדריים בכתיבת אימהות ואבות שכולים לבין ההקשר ההיסטורי בו נכתבו?
3. לאור הממצאים ביחס לשאלות הנ"ל, מה ניתן ללמוד על מאפיינים ותפיסות מגדריות בחברה הישראלית ביחס לשכול במלחמה ועל תמורות החלות בהם, ומה ניתן להסיק מכך באופן רחב יותר על הקשר בין מגדר לבין לאום בחברה בישראל.

לצורך בחינתן של שאלות אלו נאספו חומרי מקור – כתבי אבות ואימהות שכולים כפי שמופיעים בספרי וחבורות זיכרון פרטיים על 508 נופלים בארבע המלחמות בהן עוסק המחקר. מתוכם, 80 נפלו בתקריות ופעולות התגמול של ראשית שנות ה-50 ובמלחמת קדש, 99 נפלו במלחמת ששת-הימים, 224 נפלו במלחמת יום-כיפור, 100 נפלו במלחמת לבנון הראשונה. על חלק מהנופלים כתב רק אחד מן ההורים, על חלקם כתבו שני ההורים. המחקר בחן את כתיבתן של 268 אימהות. מתוכם, 34 אימהות לנופלי תקריות ופעולות התגמול בראשית שנות ה-50 ומלחמת קדש, 49 אימהות לנופלי מלחמת ששת-הימים, 121 אימהות לנופלי מלחמת יום-כיפור ו-58 אימהות לנופלים בלבנון. המחקר בחן את כתיבתם של 278 אבות. מתוכם, 43 אבות לנופלי תקריות ופעולות התגמול בראשית שנות ה-50 ומלחמת קדש, 55 אבות לנופלי מלחמת ששת-הימים, 108 אבות לנופלי מלחמת יום-כיפור ו-72 אבות לנופלים בלבנון. בכתיבה על 22 נופלים ההורים חתומים יחד על טקסט הזיכרון והעיון בו אינו מאפשר להקיש את זהות הכותב- האב או האם.

ניתוח כתבי ההורים נשען על עקרונות המחקר הנרטיבי, שהינו ענף בתוך שדה המחקר האיכותני שעוסק בניית תמטי של טקסטים כתובים. בעקבות "המפנה הפרשני", שחל באפיסטימולוגיה של מדעי החברה בראשית שנות השמונים של המאה ה-20, הפכה מתודה זו למשמעותית גם במחקר ההיסטורי-חברתי הנשען על איסוף וניתוח של מסמכים היסטוריים וטקסטים אוטוביוגרפיים המצויים בספריות ובארכיונים (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010; ספקטור-מרזל, 2011, 68; צבר-בן יהושע, 2001; קסן וקרומר-נבו, 2010; שלסקי ואלפרט, 2007; שקדי, 2003). במובנו המצומצם, משמש הנרטיב (סיפור) כשם כולל לתיאור

¹ בשונה ממלחמת השחרור, בה נפלו גם נשים לוחמות, במלחמות ישראל אותן בוחן חקר זה רובם המוחלט של הנופלים הינם גברים.

ולדיווח של אנשים על אספקטים שונים בתוך חייהם (Corradi, 1991). הנחת היסוד של גישה זו מבוססת על הרמנויטיקה על פיה, האדם עוסק באופן אקטיבי במלאכת פרשנות לחייו ועולמו בהקשר כלשהו, תוך שהוא מעניק להם באופן סובייקטיבי, מובן ומשמעות (לוי, 1986; ליבליך, זילבר ותובל-משיח, 1995; Sarbin, 1986; Lieblich et al, 1998). מחקר שמתמקד באיתור וניתוח נרטיבים, כמשקפים תהליכים בתוך יחידים בחברה, מאפשר היקש והבנה על תהליכים היסטוריים-חברתיים רחבים יותר ומספק מבט כולל על החברה כולה ועל שינויים היסטוריים בתוכה (בר-און, 2000; גבע, 2010; גלבול, 2007; ליבליך, זילבר ותובל-משיח, 1995; מלמן, 1993; Franzosi, 1998; Chase, 1995; Josselson & Lieblich, 1995, 2007).

ניתוח כתבי ההורים העלה שורה של תמות ומאפייני כתיבה אשר קובצו לארבעה שערים. כל שער כולל מספר היבטים מרכזיים שחולקו במידת-הצורך להיבטי-משנה המצביעים על זווית נוספת או שונה של אותו היבט.

שער ראשון - "שפתו של השכול במלחמה - בין הפרטי ללאומי: 'שפת-אם' ו'לשון-הלאום'", עוסק בניתוח מגדרי של שפת האבל בה כותבים הורים על בנם שנפל במלחמה. ניתוח זה הראה על קיומן של שתי שפות אבל וזיכרון: האחת, לשון-הלאום שמזוהה עם הרטוריקה של המרחב הציבורי-לאומי ומאדירה, הן את דמות הבן שמתואר במונחים של גבריות מופתית, הן את דמות הוריו, ומדגישה שייכותם לקהילת הלאום. השנייה, שפת אם שמזוהה עם רטוריקה אינטימית ופרטית של גידול ילדים ומנסה ל"נכס בחזרה" את הבן הנופל ואת הכאב על אובדנו אל הזיקה הפרטית-משפחתית. בנוסף בחן שער זה את השימוש וההתכתבות שעושים הורים בלשון המקרא שמזוהה עם הלשון הלאומית.

ממצאי שער זה מורים כי השימוש בשתי השפות מופיע לאורך כל השנים, בכתבי אבות ואימהות כאחד, בין בנפרד בין במשולב. עם השנים, השימוש בשפת-האם, שפת הזירה הפרטית, הולך ומתרחב בקרב אימהות ואבות כאחד. במקביל לכך, השימוש בלשון-הלאום, בקרב אבות ואף יותר בקרב אימהות, הולך ומצטמצם. בנוסף, במלחמות יום-כיפור ולבנון הראשונה, אימהות משתמשות בשפת-אם באופן אירוני, לא רק כדי לייצג את פניו הפרטיים של אובדן בן במלחמה, אלא גם בכדי לקרוא תגר על לשון הלאום הגברית ועל השיח הלאומי-ההיגמוני. במלחמת לבנון הראשונה נמצאה גם 'לשון-לאום שכנגד', בפרט בכתבת אימהות ופחות בכתבת אבות, העושה שימוש חתרני ברטוריקה של לשון-הלאום על מנת לערער על מידת הלגיטימיות וההכרח שבמלחמה. המעקב אחר שימוש והתכתבות עם לשון המקרא, שמזוהה אף היא עם הזירה הלאומית, מורה כי אבות ואימהות עשו בה שימוש דומה שאינו חופף את החלוקה המגדרית המסורתית.

שער שני - "דמות הבן הנופל כדיוקן הדור: שינויים בגבריות הישראלית", בוחן את האופן בו כתבו הורים את 'סיפור-חייו' של בנם ומאפייני דמותו, כמייצגים את האופן בו מעוצבת דמות הגבריות הישראלית הקנונית לאורך השנים. ניתוח הכתיבה מורה כי דמות 'הצבר', שרובם הכולל של נופלי תש"ח תוארו בדמותו, עוברת שימור בצד תמורות ושינויים. דמות הלוחם הישראלי מקבלת מורכבות: הן מבחינת מידת ההלאמה/ההפרטה של סיפור חייו, הן מבחינת אחידות/ריבוי של מאפייני דמותו הערכיים ומאפייני המגדריים, תוך החלשות ההבחנה הבינארית בין גבריות לבין נשיות. גם ההתייחסות למעמדו של הבן כלוחם נעה על פני רצף: בין כתיבה שמדגישה את גבורתו הגברית, לבין כתיבה אנטי-הרואית שמדגישה את הטראגיות וחוסר האונים שהתלוו למותו בקרב. כתיבת ההורים מעידה על היחלשות של מיתוס 'הצבר' כזהות גברית, אחדותית ביסודה, ובעלת מעמד קונוני. הכתיבה שנותנת מבע לשינויים אלו, שחורגים מהתיאור ההיגמוני של דמות הלוחם הישראלי, מתחילה בידי אימהות, כאשר אבות מצטרפים לכך בהמשך. לאימהות יש את התפקיד של כתיבת הסיפור "המשלים/החסר" בסיפור הלאומי בדבר דמותם של הנופלים

בקרב'. המעקב אחר האופן בו מובא סיפור זה, חושף שינויים במעמדם של מיתוסים מכוננים כגון 'גבורת המגן' ב'מלחמת אין ברירה', 'אחוות הלוחמים', 'נכונות להקרבה' וכדומה.

שער שלישי - "מדינה, הורים, ובנים - מגינים ומוגנים", עוסק בצומת המורכב במערך היחסים שבין ההורה היחיד ששכל את בנו במלחמה, לבין המדינה והצבא. כתיבת ההורים חושפת את המשמיה הכפולה אליה הם נתבעים: מילוי תפקידם הפרטי כדואגים ומבטיחים את עתיד ילדיהם, ובו בעת מילוי תפקיד לאומי של גידול דור ההמשך של האומה, שנדרש מדי פעם בפעם לצאת למלחמה על ביטחונה וקיומה. נפילת הבן במלחמה מעצימה עד מאוד את המלכוד שכרוך במשמרת הכפולה של 'מלאכת-ההורות' ושל 'עבודת-המדינה'. ניתוח כתיבת ההורים באשר לסוגיה זו העלה מספר היבטים.

היבט ראשון, עוסק במעמדו של מיתוס העקדה ובשאלות של הקרבה וקורבן, שקשה להפריז במידת מרכזיותם בשיח החברתי-תרבותי בחברה הישראלית לדורותיה, בכל הקשור למתן משמעות לנפילת בן במלחמה. מעקב אחר הופעתו של מיתוס העקדה ושל מערך-הגומלין שבין שיח הקרבה (sacrifice) לבין שיח הקורבן (victim), חושף תמונה מורכבת. ראשית, בכל אחת מארבע המלחמות נמצאה כתיבת הורים הנותנת 'קול' הן לשיח ההקרבה והן לשיח-הקורבן, תוך הדגשת המתח הבלתי נמנע שביניהם. שנית, עם השנים 'קולם' של שיח הקורבן ושל קריאת התגר על תקפותו של אתוס ההקרבה, הולכים ומתגברים. הכתיבה לאחר מלחמת יום-כיפור, מאופיינת בכעס רב ואכזבה קשה ממערכות המדינה והצבא, נוכח המחיר הכבד שהושת על ההורים. לאחר מלחמת לבנון מתעצמים קולות אלו ונוספת להם אמירה פוליטית שמטילה ספק בדבר מטרת המלחמה, היעדר הברירה ומידת הלגיטימיות שמאחוריה.

בנוסף, כתיבת ההורים מורה כי מיתוס העקדה עובר גלגול מגדרי מסיפור 'גברי', שגיבורו הוא 'יצחק הציוני', שמגלם אתוס גברי של מחויבות אקטיבית, מתוך הכרעה אישית, להקרבה, אל סיפור 'נשי' שבמרכזו דמותו של 'יצחק המקראי' שמזוהה עם נשיות פאסיבית, מובל אל עקדתו ומוקרב אל מותו, לא בהכרח בשל היעדר ברירה. לכתיבת אימהות, כבר לאחר מלחמת יום-כיפור ובמשנה תוקף לאחר מלחמת לבנון, יש תפקיד מפתח בהתנעת שינויים אלו בשיח ואליה מצטרפת גם כתיבת אבות. כתיבה זו מביאה את הסיפור המשלים/החסר בנרטיב ההיגמוני-לאומי שמאדיר את אתוס ההקרבה. אימהות מעלות שאלות קשות בדבר משמעותו, תקפותו ומידת הלגיטימיות של שיח-ההקרבה שגלום בחינוך עליו גדלו בניהן, במחיר הכבד הטמון בו, ובהשלכות שהטיל על בחירותיו של בן.

היבט שני עוסק בשרשרת הדורות הציונית, הגברית, שנקראת שוב ושוב, אל משימת ההגנה על הארץ. תמה זו מופיעה באופן נרחב בכתיבת אבות ופורשת תמונה על פיה מדובר בחוויה שהיא נקודת מפגש בין גברים: אב ובנו, וכי הדיאלוג הוא בין דורות של גברים לוחמים. אימהות כמעט ואינן כותבות על כך. בכתיבתם נעים אבות בין תפיסת בנם כממשיך דרכם, כחלק משרשרת המגן העברית, לבין תפיסה כי נפילתו בקרב מעידה על אוזלת ידם וכישלונם של האב ובני דורו למנוע זאת.

היבט שלישי במערך היחסים שבין ההורה השכול לבין המדינה עוסק במעמדה וצילה של 'השואה' בשיח השכול. כתבי ההורים מורים על עצם מרכזיותה של 'השואה', בכל הקשור למתן משמעות לנפילת בן במלחמה, הן בקרב הורים שיש להם זיקה אישית ומשפחתית לשואה, הן בקרב הורים שלא חוו זאת. הכתיבה חושפת שיח מגדרי המושתת על ההבחנות הבינאריות ההגמוניות שבין 'הנופלים', שמזוהים עם גבריות, לבין 'הנספים', שמזוהים עם נשיות, ואת ההנגדה שבין לחימה לבין שואה והליכה להשמדה. עם השנים, הבחנות אלו הולכות ונחלשות. מהלכים אלו מתרחשים, החל משנות ה-60 של המאה ה-20, עם כתיבתן של אימהות שמביאות את חוויותיהן האישיות-משפחתיות במהלך שנות השואה באירופה.

בנוסף, השיח שמכוון את הקמת המדינה והמלחמה על חירותה וביטחונה כמענה לשואה וכאבן-יסוד במשנתה הביטחונית, עובר עם השנים שינויים על פיהם: המלחמה והנפילה במלחמה מהוות, במקום אנטי-

תזה לשואה, גלגול נוסף שלה. מהלך זה, שמופיע כבר בכתיבה על נופלי מלחמת ששת-הימים, מגיע לשיאו בכתיבה על נופלי מלחמת יום-כיפור שמעמידה את נספי השואה ואת הנופלים בשורה אחת. לאחר מלחמת לבנון אזכור השואה מצטמצם ונראה כי המלחמה נעדרת איכויות של שואה המסכנת את העם והארץ.

היבט רביעי בו עסק שער זה קשור בתפקידי 'ההורות העברית החדשה' ובחלוקה המגדרית בין תפקיד 'הגבר-האב' לבין 'האישה-האם' ביחס למשימת גידולו של הבן שמיועד להיות לוחם. כתיבת ההורים מורה על קיומה ושימורה של חלוקה מגדרית מסורתית בין תפקידים, שמזוהים עם 'נשיות' ו'אימהות', ומתמקדים בהולדה, גידול ודאגה לצרכיו הפרטיים של הבן, לבין תפקידים, שמזוהים עם 'גבריות' ו'אבהות', ומתמקדים בפרנסה, עיסוק בענייני המרחב הציבורי בכלל זה הגנת הארץ, וחניכת בנם למשימה זו.

בנוסף, הכתיבה חושפת את התפיסות בדבר מעמדן של 'ההולדה', 'מוסד האימהות' ו-'האם הציונית' בתוך הפרויקט הלאומי של חברה שעסוקה במאבק על קיומה וביטחונה. אלו מיועדות, בו בעת, לבניית הבית הפרטי והבית הלאומי גם יחד. חלוקת תפקידים זו באה לידי ביטוי גם בהתייחסות למעמדם של 'האם' ושל 'האב' לאחר ששכלו את בנם. בעוד ש'האם השכולה' נוכחת בכתיבה ומקבלת 'קול', הרי ש'האב השכול' נעדר ממנה. כך, פורשת הכתיבה הן את 'שבר האב', שהינו סמוי מן העין, ונדרש להתמודד עם נפילת בנו שיצא למילוי אתוס ההקרבה הגברי בעצמו הוא, הן את 'כאב האם' שתפקידה הפרטי ללדת, להזין ולטפח, עומד בקונפליקט עמוק עם תפקידה הלאומי לטפח את דור הלוחמים הבא, לבטא כאב עבור החברה כולה, אך בו בעת גם לשמש דוגמא ולהוות מקור לנחמה עבור משפחתה והחברה כולה.

המעקב אחר מכלול היבטיו השונים של מערך היחסים: מדינה, הורה, בן, מאפשר קבלת תמונה מעמיקה בדבר מאפייניו של שיח 'שכול הגמוני' בחברה בישראל (לבל, 2012; בילו וויצטום, 1999; מלקינסון וויצטום, 1996). שיח זה מושתת על איפוק, היעדר ספקות וביקורת, קבלת הדין, ודבקות באווה פטריוטית. כתיבת ההורים חושפת דיאלוג שיש בו פולמוס בצד קבלה, השלמה בצד ביקורת נוקבת, אותו הם מקיימים עם מודל זה לאורך כל ארבע המלחמות, ואינו מתחיל רק לאחר מלחמת יום-כיפור, כפי שהעלו מחקרים קודמים שלא עשו שימוש בניתוח מגדרי. כתיבת ההורים פורשת את המתח שבין 'שכול הגמוני' (

hegemonic bereavement) שמזוהה כגברי, לבין 'שכול אנטי-הגמוני' (Counter-hegemonic

bereavement) שמזוהה כנשי, ולאופן בו 'הקול האימהי' בעיקר מפי אימהות אך גם מפי אבות, נותן מבע לקולן של 'השוליים' ומאפשר 'נקודת-מבט' אלטרנטיבית וביקורתית יותר שמזוהה את מה שנותר מטושטש או אינו נראה על ידי מבטו של 'המרכז', הצבאי-לאומי-גברי.

שער רביעי - "אבל ושכול - שבר, זיכרון, והמשכיות" בחן את כתיבת ההורים מן ההיבט של תהליכי אבל ושכול. כתיבה זו פורשת את עוצמתו המטלטלת של אובדן ילד, כל שכן בן בוגר שנהרג במלחמה. פניו המרובות של כאב האובדן, כמו גם תחושות כעס ואשמה, מופיעות בכתיבת אבות ואימהות כאחד. בכך אולי יש להעיד על עוצמתו האוניברסאלית והמטלטלת של אובדן בן ושכול הורי. לעומת זאת, מבחינת המודל שמעצב את ביטויי האבל ואת קוד האבל, פורשת הכתיבה הבדלים משמעותיים: בין מה שמצופה/מותר על פי קוד האבל הלאומי-ההיגמוני, שמזוהה עם גבריות מתגברת ודוגל בשתיקה ואיפוק, לבין קוד אבל גלוי מוחצן, שמזוהה כ'נשי' ו'אחר' וכעדות לחולשה ואף שיגעון. בעוד שהגבר-האב מצופה לנהוג בהתאם לקוד האבל המאופק, לאישה-אם יש היתר גמיש יותר לתת ביטוי מוחצן יותר לאבל. פער זה משתנה ומצטמצם לאורך השנים ובהתאם להקשר ההיסטורי המסוים ולנסיבות המאפיינות כל מלחמה, תוך מתן יתר גמישות ולגיטימציה לקוד אבל גלוי. בהתאם לתיאוריות אבל ואובדן עכשוויות, נמצאו צורות שונות של 'שימור הקשר' עם הבן המת שמהווה

מאפיין מרכזי במודלים עדכניים אלו. כתיבת ההורים מורה על צורות שימור קשר משותפות לשני המגדרים, כגון חלומות בהקיץ, שימור חפצים אישיים, המשך צוואתו האידיאית רוחנית של הבן, מחשבות על המוות וקיום מערכת ביקורים ויחסים עם מקום קבורתו. נמצאו גם צורות שימור קשר שאופייניות יותר לאימהות עבורן זירת הגוף ורישומי זיכרון של תחושות גופניות, שקשורות בהריון ולידה, מהוות אתר לשימור הקשר עם הבן. כך גם אימהות מייצרות מערך של טיפול אימהי סביב מצבתו של הבן וכינון של פרקטיקות המייצרות רצף בין חדר ילדותו לבין מקום מנוחתו האחרון.

לבסוף, בחן המחקר את מעמדו של עצם מעשה הכתיבה ועמד על תפקידיו הרבים בתהליך האבל והזיכרון.

בפרק החותם עבודה זו מובא מבט-על הבוחן את כתיבת ההורים בכללותה, כפי שנפרשה על פני ארבעת השערים. ניתוח כתיבת ההורים השכולים מורה כי זו אינה נשענת בהכרח על החלוקה המגדרית המסורתית שבין המינים, וחושף כי השכול של בן במלחמה הינו רב-משמעויות שעוברות תמורות שונות לאורך השנים. ניתוח זה מורה כי בכתיבת השכול ניתן לאתר מתח מתמשך, שמופיע לאורך ארבע המלחמות, בין 'קולותיהם' של שני מגדרים: זה 'הנשי-אימהי' וזה 'הגברי-אבהי', המושמעים בידי אבות ואימהות כאחד. קולו של המגדר הגברי-אבהי מזוהה עם קולו של השיח השכול הלאומי-ההיגמוני, שמושתת על גבורה, קבלת הדין, מלווה בשתיקה ואיפוק, ומזוהה עם גבריות. קולו של המגדר הנשי-אימהי, מערער על שיח זה, חותר תחתיו ומבקש לתת מבע למחירו הכבד של השכול, להעמיד את אתוס הגבורה וההקרבה תחת בקורת, ולקבל היתר לקוד אבל שנותן מבע גלוי של הכאב.

החריגה מן החלוקה המגדרית המסורתית המצופה תואמת את ההמשגות הקיימות בשדה המחקר על מגדר על פיהן מבעים אלו אינם משקפים 'מהות' אלא 'מיקום': ב-'שוליים' או ב-'מרכז' ביחס למבע ההיגמוני. זו טענה חשובה, שכן היא מחלצת את הכתיבה משאלת המהותנות ומזהה כתיבות של שוליים כמו גם של 'מרכז', הן בידי הגבר/האב הן בידי האישה/האם (קריסטבה, 1997). כך מניב ניתוח זה תמונה מורכבת ורב-פנים המורה על התדיינות רב-קולית ולא קונפורמית בהכרח עם הנרטיב הלאומי, שמזוהה עם גבריות, ומורה על תהליכי הדרה והכללה של נרטיבים שונים בשיח זה.

תוך שימוש בקריאה מחודשת במיתוס התנ"כי של "אשת-לוט" (Haaken, 1998), שהתכתבות עימו מופיעה בכתבי הורים רבים, עורך המחקר דיון בהיבטיו הממוגדרים של הזיכרון ועומד על ניסיונו של המגדר הנשי-אימהי לכוון 'זיכרון שכנגד' שכולל בתוכו את אותם אלמנטים ש'הזיכרון הקולקטיבי' ההיגמוני מבקש להדיר משיח הזיכרון והשכול הלאומי (בנימין [1940], 1996; Foucault, 1977).

מן ההיבט של ההקשר ההיסטורי מורה ניתוח כתבי ההורים כי המתח בין 'קולותיהם' של המגדר הגברי-אבהי וזה של המגדר הנשי-אימהי, הינו בעל איכות מתמשכת ותחילתו אינה רק לאחר מלחמת יום-כיפור, כפי שהצביעו מחקרים קודמים שלא נשענו על השימוש במגדר כקטגוריה לניתוח. ככזה, מצביע מתח זה על עוצמתו המטלטלת של אובדן בן במלחמה ועל איכותו הקשה של המשבר עימו מתמודדים מי שאיבדו את בנם במלחמה. הניסיון לתת מילים לחוויית מותו של בן במלחמה קשור במתח אינהרנטי בין היבטיו הפרטיים-אישיים לבין היבטיו הציבוריים-לאומיים של אובדן זה.

עם חלוף השנים, מידת ההטרונגניות של שיח השכול הולכת וגדלה, הכתיבה פחות ופחות כפופה אל השיח הלאומי-ההיגמוני שמרומם את ערכי ההגנה על ביטחון המדינה ואת המחויבות להקרבה ולגבורה גברית, ואלו מקבלים פחות דומיננטיות ואקסקלוסיביות. ככל שחולפות השנים, השכול שאינו מנוכס על ידי הסדר הלאומי-גברי (גילעת, 211; נוה, 1998; קריסטבה, 1997; קוש-זוהר, 2007), מקבל יתר בולטות בתוך השיח ומוצא הד בכתיבתם של אבות ואימהות כאחד.

בשונה מזירות אחרות של כתיבה, 'הקול הנשי-אימהי', שמופיע בכתיבת אבות ואימהות כאחד, אינו נעדר או

נאלם, אלא מקבל אחיזה הולכת וגוברת בשיח השכול. מגמות אלו מתרחשות לאורך כל ארבע המלחמות, כאשר מלחמת יום-כיפור מהווה צומת בה מתעצמות מגמות אלו שמתגברות אף יותר בכתיבה על נופלי מלחמת לבנון. ככזה, ממצב עצמו קול זה כבעל מנדט לדיון בשאלות של צבא, מלחמה וביטחון, מתוך נקודת-מבט שונה לזו של 'המרכז' ההיגמוני-ביטחוני-גברי.

המחקר הנוכחי מרחיב, אם כן, את נקודת המבט ומורה על ההכרח לעגן את שיח השכול וביטוייו המגדריים השונים בתוך ההקשר ההיסטורי הרלוונטי, הן מבחינת נסיבות המלחמה לגביה הוא נכתב, הן מבחינת מאפייני החברה בישראל, בכלל זה השיח המגדרי המאפיין אותה באותה עת (גלבולס, 2007; מלמן, 2009; שילה, 2014). ככזו, כתיבת השכול היא בו בעת גם תוצר של 'רוח התקופה' ובו בעת תורמת לעיצובם של הקשרים היסטוריים-חברתיים אלו.

מחקר שעושה שימוש במגדר כקטגוריה לניתוח היסטורי-חברתי ולוקח בחשבון את ההקשר ההיסטורי, מאפשר אם כן, פירוק ובחינה מורכבת יותר של המושגים הכוללניים וההגמוניים-לאומיים כגון 'שכול במלחמה', 'דמות הנופל בקרב', 'משפחת-השכול', 'הורים שכולים', 'אם-שכולה' או 'אב-שכול'. ניתוח הנשען על פרספקטיבה כזו מאפשר תמונה מורכבת ומעמיקה יותר בדבר תמורות ושינויים שחלים בשיח השכול הלאומי ההיגמוני (לבלי, 2012; לבלי ורוכלין, 2012; מלקינסון וויצטום, 1996; נווה, 1998; רוזנטל, 2001), ובדבר הקשר שבין מגדר לבין לאומיות בחברה בישראל (Yuval-Davis, 1985, 1997, 2001; Yuval-Davis & Anthias, 1989).